

dia and Pakistan: 1857-1968 (G. E. von Grunebaum ile birlikte, Wiesbaden 1970); *Religion and Society in Pakistan* (Contributions to Asian Studies'in II. cildi olarak, Leiden 1971); *History of Islamic Sicily* (Edinburg 1975). Bu eser Emîn Tevfik et-Tîbî tarafından *Târîhu's-Şıkkılliyyeti'l-İslâmîyye* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir (Trablus 1399/1980). Yazarın kitap halindeki bu çalışmalarından başka çeşitli ilmi dergilerde yayımlanan altmıştan fazla makalesi ve elli civarında tenkidi de bulunmaktadır.

Aziz Ahmed Batılı ilmi ölçülerle tarihi tenkit mantığını kullanarak Hint-İslâm medeniyetini ve onun İslâm düşüncesine katkısını tenkitçi bir gözle incelemeye çalışan müslüman âlimlerden biridir. O, Güney Asya İslâm hayat ve kültürünü inceleyen XX. yüzyıl tarihçileri arasında kendisine seçkin bir yer kazandıran dikkat ve ehliyetiyle ve daha çok bir tarihçi gözüyle başlangıcından günümüze kadar Hint - Pakistan bölgesinde İslâm medeniyetinin karşı karşıya kaldığı meseleleri gözden geçirmiştir.

Aziz Ahmed İslâmî anlayışı itibariyle bir reformcudur. Bu hususta bir yandan şair İkbâl'den, öte yandan da Batılı oryantalistlerin İslâm üzerine yaptıkları incelemelerden etkilenmiştir. İslâm toplumunun değişmesi ve ilerlemesiyle ilgili düşünceleri, tarihî araştırmalarında olduğu kadar *Gurîz* ve *Eysî Bülendî Eysî Pestî* gibi romanlarında da yoğun bir şekilde yer almaktadır.

Romanları kendi ülkesindeki çeşitli çevrelerde oldukça sert eleştirilere uğramıştır. Bunun sebeplerinden biri, onu ve çevresini yakından tanıyanların romanlarındaki kahramanlarda kimliklerini kolayca tesbit edebilecekleri kadın ve erkek birtakım kişilerin özel hayatlarını tasvir eden üstü kapalı müstehcen ifadelerle yer vermesi olduğu kadar, sol fikirlere olan meylidir. İkbâl hakkında yazdığı *Iq-bâl Ek Nei Teşkil* (Haydarâbâd 1947) adlı eserinde de İkbâl'in düşüncesinde sosyalist unsurun bulmaya çalışmıştır. Ayrıca Batılı yahudi ve hristiyan oryantalistlerle kurduğu yakın münasebetler düşünce ve eserlerinde silinmez bir iz bırakmıştır. Birçok modernist gibi o da kendince yorumladığı bir tür serbest icihad metodunun kullanılması suretiyle İslâm'da reforma gidilmesi taraftarıdır. Zira ona göre İslâm bu şekilde kendisini modern dünyaya adapte etme imkânına kavuşacaktır. Aziz Ahmed, İslâmî reformasyonun, Batı'nın da bu konuda

muhtemel fiilî yardımını umarak kendi içinden kaynaklanacağını iddia etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Ralph Russell, "Aziz Ahmad, South Asia, Islam and Urdu" (nşr. Milton Israel — N. K. Wagle), *Islamic Society and Culture: Essays in Honour of Professor Aziz Ahmad*, Manohar-Delhi 1983, s. 59-68; a.e., "Preface", "Introduction", "Aziz Ahmad: Publications in Western Language", s. 375-383; A. S. Bazmee Ansari, "Obituary, Professor Aziz Ahmad", *HI*, II/2 (1979), s. 117.

M. MANAZİR AHSAN

AZİZ ALİ EFENDİ

(ö. 1213/1798)

Devlet adamı,
şair ve mutasavvıf.

Girit defterdarı Tahmisçi Mehmed Efendi'nin oğludur. Girit'in Kandiye kasa-basında doğdu. Öldüğü zaman kırk dokuz yaşında olduğu bilindiğinden, muhtemelen 1749 veya 1750 yılında doğduğu söylenebilir. Babasından kalan külliye-tli miktardaki nakit ve emlakî sefahat âlemlerinde bitirdikten sonra İstanbul'a gitti. Bir müddet sonra Hassa silâhşoru oldu. Devlet kademesinde yüksek dereceli memuriyetlerden olan hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn arasına katıldı. İntisap ettiği Giritli Yûsuf Ağa'nın delâletiyle Sakız mutasarrıflığında vergi muhassıllığı yaptı. O yıllarda "Dağlı eşkıyası" elinden kurtarılmış olan Belgrad'da iki yıl süre ile emlak satış memuriyetinde bulundu. 1796'da ilk dâimî elçi sıfatı ve fevkalâ-

Aziz Ali Efendi'nin Berlin'e giderken uğradığı Breslau'da 1797 yılında F. G. Endler tarafından bakır levha üzerine kazılarak çizilmiş resmi

Aziz Ali
Efendi'nin
Dîvan'ının
ilk sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Hâşim Paşa,
nr. 6/5, vr. 46^a)

de murahhas orta elçi unvanıyla Prusya hükûmeti nezidine gönderildi. Bu görevle 4 Haziran 1797 tarihinden ölümüne kadar Berlin'de, Padişah III. Selim adına Osmanlı Devleti'ni temsil etti. 19 Cemâziyelevvel 1213'te (29 Ekim 1798) Berlin'de öldü ve orada defnedildi. Kabri daha sonra ilk defnedildiği yerden alınarak 1866 yılında kurulan ve bilâhare Berlin Türk Şehitliği adını alan mezarlığa nakledildi.

Eserlerinden edinilen intibalara göre, sefahatle geçen gençlik yıllarından sonra bir şeyhin delâletiyle İslâm-ı nefis eden Aziz Ali Efendi'nin memuriyet hayatında devlete sadakat ve hizmetle şöhret yaptığı nakledilmektedir. *Osmanlı Müellifleri* ve *Sicill-i Osmânî*'de, hemen hemen ortak bir ifade ile, "âlim, hakim ve siyâsî" bir zat olduğu kaydedilmiştir. Hayatı hakkında çok sınırlı bilgi bulunan Aziz Efendi, manzum ve mensur eserlerinde zaman zaman hayat hikâyesi ve mizacı hakkında da birtakım ipuçları verir. Bunlardan onun Hurûfîliğe meyyal, gizli ilimlere meraklı, Alevî-Bektaşîmeşrep ve rind tabiatlı bir mistik olduğu intibai edinilmektedir. Nitekim *Vâridât* adlı kitabında, hangi tarikattan olduğunu belirtmediği Abanalı Kerim İbrâhim Efendi adında bir şeyhe intisabı olduğundan bahsetmektedir.

Şiirlerinde Aziz mahlasını kullanan Aziz Efendi'nin Farsça'yı çok iyi bildiği ve hâfızasında Farsça 40.000 beyit bulunduğu nakledilmektedir. Bu rivayetin doğruluğu hakkında kesin bir bilgi yoksa da küçük divanındaki Türkçe şiirlerle beraber Farsça olanlarının da bu dilin inceliklerine ve zevkine varmış birinin kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır.

Eserleri. 1. *Muhayyelât*. Eser çok şöhret yapmış ve zamanında aranıp okun-

muştur. *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyla 1268-1290 (1852-1873) yılları arasında beş defa basılması bu ilgiyi gösterir. Bu yüzden müellif diğer eserlerinden, hatta elçiliğinden çok *Muhayyelât* sahibi Aziz Efendi olarak tanınmıştır. *Muhayyelât*, yazarın "Hayâl" adını verdiği üç büyük hikâyeden meydana gelir. 1. Hayâl'de Asıl ve Nesil adlı iki şehzadenin olağan üstü mahlûklar arasında başlarından geçen olaylar, 2. Hayâl'de Lebib adlı bir bezirgânın oğlu olan Cevad'ın hikâyesi anlatılır. 3. Hayâl ise daha çok Şeyh İzzeddin adlı büyük bir mutasavvıfın çevresinde geçer. Hikâyeler değişik zaman ve mekânlarda geçmekle beraber büyük ölçüde XVIII. yüzyıl İstanbul'undan ve saray hayatından izler taşımaktadır. Eser *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyla Ahmet Kabaklı tarafından sadeleştirilerek yeni harflerle de yayımlanmıştır (İstanbul 1973). Ayrıca 2. Hayâl, İngiliz müsteşir E. J. W. Gibb tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (1884). İlk defa müellifin ölümünden elli dört yıl sonra basılabilen *Muhayyelât*'ın baş tarafına ilâve edilen notta, Aziz Efendi'nin tasavvufî ve hikemî ilimlerde mâhir ve her fende zor sorular sormaya, ikna edici cevaplar vermeye muktedir olduğu belirtilmiştir; büyük Avrupa filozoflarından birkaçının kâinatın ve seyyarelerin devri, elemanların seleksiyonu gibi konularda sordukları sorulara verdiği hikmetli cevapları ihtiva eden bir risâlesinin olduğu kaydedilmişse de böyle bir eseri bulunamamıştır. Ancak Prusya Devlet Kitaplığı Türkçe Yazmaları arasında bulunan bir mektup külliyyatı, bu sual ve cevapların filozoflarla değil, bir ara Prus-

ya'nın İstanbul elçiliği görevinde bulunmuş olan şarkiyatçı Friedrich von Diez'le mektuplaşmalar olduğunu, Aziz Ali Efendi'nin devrin pozitif ve felsefî bilgilerinden pek de haberdar olmadığını ortaya koymuştur. Aziz Efendi Doğu dilleri dışında Rumca ve biraz da Almanca öğrenmiştir. Son yıllarda Berlin'de Prusya Devlet Kütüphanesi Şark Yazmaları Bölümü'nde, Aziz Efendi'ye ait *Risâle-i Girîdî* adını taşıyan on beş varaklık bir yazma bulunmuştur. Okunamayacak kadar yıpranmış olan bu yazmanın padişaha takdim edilen bir muhtıra olduğu tahmin edilmiştir. 2. *Vâridât*. Tasavvufî ilgilili ve *Vâridât-ı İlâhiyye* adıyla da anılan bu eser değişik tecelliler altında söylenen ve anlaşılmaz gibi görünen bazı tasavvufî söz ve kavramların mahiyetini "Vâride" başlıklı küçük bölümlerde izah etmektedir. Yazma bir nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndedir (Üsküdarlı, nr. 169). H. Ahmed Schmiede eseri Almanca'ya tercüme ederek neşretmiştir: Ali Aziz Efendi *aus Kreta Intuitionen des Herzens* (İstanbul 1990). 3. *Divan*. Çoğu tasavvufî ilgilili şiirlerinden meydana gelen küçük bir yazma divandır. Şimdi Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Haşim Paşa, nr. 6/5) ve Şeyhülislam Ahmed Muhtar Molla Bey'in oğlu Ali Haydar eliyle 1302'de rik'a hattıyla istinsah edilmiş bir nüshasında bir tevhid, bir na't ve otuz bir gazel mevcuttur. Yazmanın devamında "*Vâridât*"ın bir nüshası da yer almaktadır. Ayrıca 1873'te *Sandık* dergisinde neşredilen (nr. 2, 3) "*Gülşen-i Sihat*" adlı uzun bir manzumesi vardır (bazı mektupları, makale ve yazıları için bk. Schmiede, s. 13).

Ayrıca H. Ahmed Schmiede Berlin'e gelirken uğradığı Breslau şehrinde F. G. Enler tarafından bakır üzerine kazıma tekniğiyle çizilmiş ve sonradan renklendirilmiş bir resmini bularak neşretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sicill-i Osmânî, III, 468; *Osmanlı Müellifleri*, I, 104; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 23-24; Ergun, *Türk Şairleri*, II, 620-622; M. Nihat Özön, *Türkçe Roman*, İstanbul 1936, s. 92-96; Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâst Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968, s. 41-42; a.mlf., "Osmanlı Daimî Elçisi Ali Aziz Efendi'nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich von Diez ile Berlin'de İlmî ve Felsefî Muhabâratı 1797", *TTK Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 45-53; Özege, *Katalog*, III, 1199; Eyüp Sağesen, "Aziz Ali Efendi Divançesi" (mezuniyet tezi, 1972), İÜ Ed.Fak., *Türkiyat Araştırma Merkezi*, nr. 1409; Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, İstanbul 1990; a.mlf., "Ali Aziz Efendi", *Türk Edebiyatı Dergisi*, nr. 153, İstanbul 1986, s. 57 vd.; nr. 154, s. 64 vd.; A. Tietze, "Aziz Efendi's Muhayyelat", *Oriens*, I, Leiden 1948, s. 248-329; a.mlf., "Ali 'Aziz, Giridli', *El²* (İng.)", I, 391; Hayâl Zülfi-kar, "Giritli Ali Aziz Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihi İçindeki Yeri", *TKA*, XXII/1-2 (1984), s. 110-121; Saim Sakaoglu, "Muhayyelat-ı Aziz Efendi", *Türk Edebiyatı Dergisi*, nr. 27 (1977), s. 31 vd.; M. Cavid Baysun - Ahmed Hamdi Tanpınar, "Aziz Efendi", *İA*, II, 154-156; Ahmet Kabaklı, "Aziz Ali Efendi", *TDEA*, I, 264-266; a.mlf., "Muhayyelât", a.e., VI, 424-426.

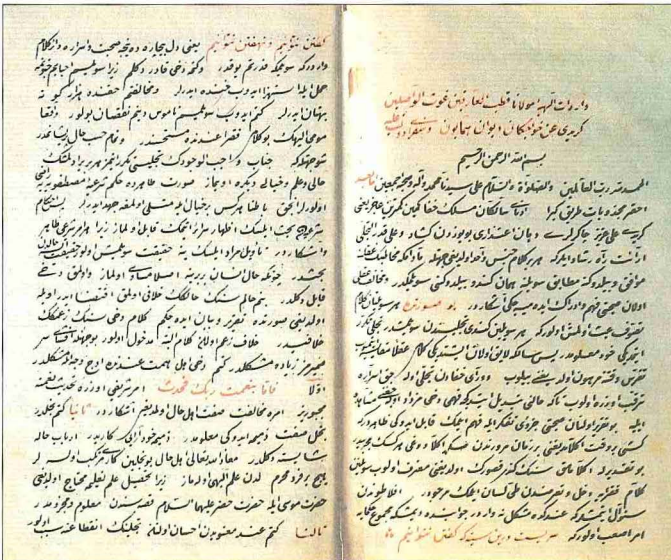
M. ORHAN OKAY

AZİZ DEDE

(ö. 1905)

Neyzen ve bestekâr.

İstanbul'da Üsküdar Doğancılar'da doğdu. Ailesi ve ilk öğrenimi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Küçük yaşta gittiği Mısır'da Kahire Mevlevihânesi'ne devam etmeye başladı. Burada Sivaslı takma adı ile bilinen bir şeyhten ney ve mûsiki dersleri aldı. Daha sonra Maliye Nezâreti'nde görevli olan babasının tayini dolayısıyla Gelibolu'ya gitti. Oradaki rüşdiye öğreniminin ardından Ağazâde Mevlevihânesi'nde şeyh vekili Ali Dede'nin meşihatı zamanında çile'ye girdi. İyi bir tarikat bilgisi ve terbiyesi yanında mûsikide de kendisini yetiştirdi. Hüsameddin Dede'nin şeyhliği sırasında çilesini tamamlayarak "dede" oldu. Bir müddet sonra şeyh Mehmed Atâullah Efendi'nin daveti üzerine Galata Mevlevihânesi neyzenbaşılığı görevi ile İstanbul'a geldi. Sonraları Üsküdar ve Bahariye mevlevihâ-

Aziz Ali Efendi'nin *Vâridât*'ının ilk iki sayfası (MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., Üsküdarlı, nr. 169)